

Sorin Damian

Dacia acum 1750 de ani: avanpremiera unei așa-zise abandonări

Dacia 1750 years ago: the background of a so-called abandonment

Abstract: *The year 270 AD represents, in the history of the Roman province Dacia, a turning point in the era of military anarchy. This is because at least three events in the Lower Danube area bring to the scene characters and forces that will restore the situation in the region, while also formulating a new political context.*

Keywords: *Dacia, Roman Empire, social-political mobility, territorial regression*

Cuvinte cheie: *Dacia, Imperiul Roman, mobilitate social-politică, regres teritorial*

Cu un mileniu și trei sferturi în urmă, mai exact în anul 270 d.Hr., în regiunea Dunării de Jos, rămasă prin excelență un spațiu de contact și confruntare a Imperiului Roman cu *Barbaricum*-ul, s-au desfășurat o suită de evenimente dramatice care aveau să prefigureze soarta acestei provincii de frontieră pentru secolele următoare. Vom evoca aici trei dintre aceste evenimente, toate petrecute în a doua jumătate a anului, pe care le-am selectat pentru capacitatea lor de a ilustra complexele procese și tendințe care aveau ca teatru de desfășurare regiunea ce încorporea provincia Dacia Augusti.

O enunțare sumară:

În vara anului 270, împăratul Claudius Gothicus își stabilește comandamentul la Sirmium, de unde se pregătește să conducă o campanie de restabilire a ordinii în provincia Dacia. Împăratul va muri în luna august, răpus de acea maladie pe care istoricii au identificat-o ulterior ca fiind ciuma¹.

În același timp, o coaliție barbară formată în zonele din nordul Mării Negre, controlate atunci de goți și heruli, inițiază o mare expediție navală, care va afecta întreaga

1. Drinkwater 2008, p. 49

coastă de vest a Pontului Euxin. Susținută și de contingente terestre, forța navală va debarca la Anchialos și va avansa spre Dunăre, ajungând să ocupe orașul Nicopolis ad Istrum, unde va fi cu greu înfrântă de trupele imperiale provinciale².

În luna septembrie, generalul Lucius Domitius Aurelianus, colaborator apropiat al foștilor suverani Gallienus și Claudius, va fi proclamat împărat de trupele aflate sub comanda sa, după ce, în prealabil, a înfrânt într-o bătălie de lângă Aquileea forțele fidele fiului (sau fratelui) lui Claudius, Marcus Aurelius Quintillus³. Originar din zona Munților Haemus, din teritoriile pe care ulterior le va reorganiza sub titulatura de Dacia Nova (Dacia Aureliană în percepția posterității), Lucius Aurelianus va prelua oficial tronul Romei în luna noiembrie a anului 270, înscăunarea sa punând capăt, practic, unei perioade de secesionism și anarhie militară inițiată cu 35 de ani în urmă, printr-o inițiativă politică generată tot în această regiune, sub emblema împăratului-soldat Maximinus Thrax⁴.

Primul eveniment dă măsura faptului că provincia Dacia Augusti se afla, în acel moment, în afara controlului imperial efectiv, dar continua să facă parte *de jure* din suprastatul Romei; principalul factor de anarhie din Dacia nord-dunăreană va fi fost, așa cum consideră cea mai mare parte a exegezei, suita aproape neîntreruptă de invazii militare ale goților sau ale coalițiilor din care aceștia făceau parte, dar – vom încerca să arătăm mai jos – din ecuația stării de fapt a provinciei nu pot fi eliminați nici dacii așa-zis liberi (cei din vestul și nord-vestul provinciei, dar și costobocii și carpii), nici locuitorii provinciei propriu-zise, fie ei cetățeni sau autohtoni exceptați de la privilegiile Constituției Antoniniene.

Al doilea eveniment ilustrează situația în care se găsea provincia și macroregiunea din care aceasta făcea parte, în contextul creat de migrațiile barbare. Aceste populații în mișcare dobândeau, pe măsura trecerii timpului și a creșterii gradului de interconexiune și interdependență cu Imperiul Roman, atribute instituționale și capacități organizatorice tot mai apropiate de standardele imperiale. Totodată, ele forțau factorul autohton să adopte conduite de supraviețuire care luau adesea aspectul unor complicități, fatalmente nestatornice, cu elitele migratorilor.

În fine, al treilea eveniment ne oferă un prim set de indicii despre implicațiile pe care le aveau, asupra unei provincii cu coordonatele geo-strategice și demografice precum Dacia, competiția pentru putere de la vârful suprastatului imperial roman și, în plan secundar dar nu neglijabil, despre miza pe care provincia o reprezenta pentru elitele pan-romane și despre potențialul acesteia de a formula inițiative politice proprii.

Invaziile barbare au constituit principalul factor de disoluție instituțională din Dacia și ținuturile imperiale învecinate încă de la căderea dinastiei Severilor și debutul așa-numitei epoci de anarhie militară – epocă inițiată, să ne amintim, de ridicarea la

3. Drinkwater 2008, p. 49-52

4. Southern 2001, p. 110-111

demnitatea imperială a unui exponent al macroregiunii dunărene, Iulius Verus Maximinus, efemerul împărat Maximinus Thrax, care era nu doar născut în zona Munților Haemus, dar provenea și dintr-o familie mixtă goto- (sau geto-) alană⁵. Cel dintâi împărat-soldat al epocii anarhiei reflecta, prin datele sale biografice, mediul militar de la frontierele nordice ale Imperiului, în care mercenarii și recruții selectați dintre populațiile de romanizare recentă ajunseseră să covârșească baza de militari-cetățeni care formase altădată osatura mașinii de război romane. Solidaritățile tot mai diluate ale aparatului militar cu centrul imperial erau substituite, frecvent, dar neunitar în spațiu și timp, de solidaritățile instabile ale frontiere – cele stabilite cu mai vechile și mai noile elite provinciale și, respectiv, cu elitele populațiilor barbare recent sedentarizate dovedindu-se pe termen mediu și lung cele mai consistente.

Originea locală⁶ nu garanta însă o atitudine binevoitoare a liderilor emergenți ai perioadei față de provincie sau față de elementul/elementele etnice cu care interconectau. Dacă Maximinus Thrax va fi avut și o ascendență getică, dacii nord-dunăreni n-au resimțit-o decât în sens negativ, provincialii trezindu-se – din nou – că locuiesc într-un teatru de război, iar așa-zișii ”daci liberi” făcând, în consecința asumării status-rolului politico-instituțional de împărat, obiectul unor campanii militare de disciplinare, în aceeași măsură ca și comunitățile barbare istoricizate. În anul 236, bunăoară, după ce și-a stabilit comandamentul la Sirmium (așa cum va proceda peste o generație și Claudius Gothicus), Maximinus Thrax va comanda și coordona mai multe campanii împotriva dacilor liberi și a sarmaților⁷, cu un rezultat care-i va aduce, pe merit sau nu, titlul de *Dacicus Maximus*⁸. Campania se va repeta și în anul următor, însă peste încă un an, în 238, frontiera dunăreană va ceda, pe sectorul Moesiei Inferior, sub asaltul unei coaliții carpo-gotice⁹. În iarna dintre anii 239 și 240, aceeași coaliție va susține o mare invazie sud-dunăreană¹⁰, iar peste alți doi ani, carpilor și goților li se vor adăuga sarmații¹¹.

Afectată până acum mai mult indirect, în primul rând prin perturbarea vieții social-economice, provincia Dacia devine ea însăși, începând din 243¹², ținta ofensivei unei coaliții extinse, aflată sub hegemonie carpică, controlul imperial asupra Daciei Augusti fiind practic suspendat cel puțin până în vara anului 246¹³. Împăratul Filip Arabul – Maximinus Thrax ieșise din scenă așa cum a intrat, prin asasinat, în anul 238, iar între timp se consumaseră și domniile Gordienilor – reușește cu greu să reinstituie autoritatea romană în provincia nord-dunăreană, încercând să stimuleze refacerea vieții economice (sau/și să cointereneze elitele provinciale) inclusiv prin gestul de a acorda Daciei Augusti dreptul de a emite monedă de bronz proprie – cunoscuta serie Dacia Felix¹⁴. Bănuim, deocamdată informațiile legate de acest gest nu sunt suficiente pentru formularea unei

5. Campbell 2008, p. 26, Alemany 2000, p. 18-19

6. Locală în sens larg

7. Drinkwater 2008, p. 30, Southern 2001, p. 64

8. Bărbulescu 2010, p. 91

9. Bărbulescu 2010, p. 92, Southern 2001, p. 222

10. Wilkes 2008, p. 225

11. Ioniță 2010-c, p. 809, Macrea 1969, p. 438

12. Drinkwater 2008, p. 36-37, Benea 2005, p. 175 și urm.

13. Benea 2005, p. 175 și urm., Drinkwater 2008, p. 37, Wilkes 2008, p. 224,

14. Bărbulescu 2010, p. 93-94, Găzdac 2008, p. 99

ipoteze mai consistente, că elitele provinciale au receptat privilegiul monetar ca pe un instrument al sporirii autonomiei provinciale, caz care ar explica de ce împăratul Aurelian – un suveran al cărui program politic a fost dominat de refacerea unității depline a imperiului și, în subsidiar, de lichidare a oricărei forme de secesionism – s-a confruntat în Dacia cu o rezistență virulentă, condusă (nu credem în coincidențe) tocmai de șeful monetăriei provinciale daco-romane, Felicissimus¹⁵.

Eforturile din vara anului 247 ale împăratului Filip Arabul de consolidare a abia recâștigatei provincii nord-dunărene, care a inclus fortificarea orașului Romula (poate și a Drobeta și Sucidavei), dar și refacerea *limes*-ului alutan¹⁶, s-au dovedit insuficiente: în anul următor, o nouă coaliție barbară formată în regiunea Dunării de Jos, sub hegemonia principilor goți Argaith și Guntheric, dar cuprinzându-i și pe carpi, taifali, bastarni/peucini și vandali hasdingi (sub sigla celor din urmă fiind foarte probabil antrenați și costobocii) atacă provincia Moesia Inferior, ajungând până la Marcianopolis și configurând condițiile pentru reluarea de către carpi a atacurilor asupra Daciei¹⁷. Noua contraofensivă imperială va fi coordonată, din ordinul direct al lui Filip Arabul, de către generalul de statut senatorial și origine dunăreană (mai precis, din zona Sirmium) C. Messius Quintus Decius, care dobândește în acest context comanda tuturor trupelor din cele două Pannonii, cele două Moesii și, respectiv, Dacia Augusti. Campania lui Decius are un succes rapid, dar motivează trupele aflate sub comanda sa să-l proclame împărat; trupele celor doi se vor confrunta în luna august a anului 249, lângă Verona, Filip Arabul fiind ucis, iar pe durata războiului civil din Imperiu, deloc surprinzător, carpii își continuă seria de raiduri în Dacia¹⁸.

Preocuparea carpilor de a prelua controlul asupra provinciei – sau a celei mai mari părți din aceasta – este contestată nu doar de autoritățile imperiale, ci și de formațiunile în migrație ale goților și gepizilor, care, firește, își dispută hegemonia asupra daco-romanilor și între ele: cândva, în jurul anului 249, în apropiere de târgul/*oppidum*-ul Galtis de pe râul Auha¹⁹ din nordul Dacia are loc o bătălie cu această miză între gepizii regelui Fastida și ostrogoții regelui Ostrogotha, cel din urmă ieșind victorios²⁰. În această etapă, goții și gepizii se vor mulțumi cu câștiguri periferice provinciei; la fel, cel mai probabil, și sarmații, care-i însoțesc pe goți în atacul asupra Moesiei Inferior, din vara anului 249²¹. Dar interesul carpilor pentru Dacia se dovedește a fi foarte puternic. În primăvara anului 250, un nou atac major al carpilor afectează Dacia și zonele montane dintre Moesia Superior și Moesia Inferior, provocând contraatacul trupelor imperiale, comandate de împăratul Decius, care-i respinge peste Dunăre²². În paralel, goții, aflați atunci sub conducerea regelui

15. Principalul ecou al evenimentelor, în *Historia Augusta, Aurelianus*, 38, 2. Cel mai probabil, evenimentul a avut loc în anul 272 și a constituit o reacție generală la programul de reorganizare a provinciei Dacia, în cadrul căreia pierderea privilegiului monetar va fi jucat un rol secundar.

16. Benea 2013, p. 97

17. Drinkwater 2008, p. 37, Petolescu 2010, p. 279, Gudea 2009, p. 85

18. Drinkwater 2008, p. 37-38

19. Cea mai probabilă localizare este în zona *limes*-ului nordic al provinciei, pe unul dintre Someșuri; o propunere alternativă de localizare este și zona Bârsei.

20. Dumitrașcu-Sfrengeu 2006, p. 195

21. Gudea 2009, p. 85

22. Drinkwater 2008, p. 38-39. Simultan, goții atacă răsăritul Moesiei Inferior, sub comanda regelui Kniva, dar sunt înfrânți în bătălia de la Novae de guvernatorul provinciei, viitorul împărat Trebonianus Gallus.

Kniva, operează în vecinătatea zonelor pontice, avansând la sud de Haemus/Balcani, unde în luna iunie reușesc să înfrângă armata împăratului Decius, care se va replea la Oescus, pe malul transdacic al Dunării²³. Abia vara anului următor va reuși Decius să lanseze o nouă campanie împotriva goților, pe tot frontul Dunării de Jos; campania îi va fi fatidică, întrucât, în bătălia decisivă cu forțele lui Kniva de la Abrittus, Decius și fiul său Herennius Etruscus, cad pe câmpul de luptă²⁴.

Confruntările armatelor imperiale și efemerilor împărați de front cu barbarii, dar și disputarea pe calea armelor a tronului de la Roma – o demnitate tot mai mult nominală pentru împărații-soldați – continuată și în anii următori. În anul 253 are loc o nouă invazie a goților la sudul Dunării, în Moesia inferior²⁵. Simultan, trupele de la Dunăre îl proclamă împărat pe noul guvernator al Moesiei Inferior, M. Aemilius Aemilianus, care-l va înfrânge în luna iulie, lângă Roma, pe Gallus, determinând uciderea acestuia de către propriul anturaj; îi va împărtăși soarta trei luni mai târziu, când tronul va fi adjudecat de Valerian și de fiul acestuia, Gallienus²⁶. Iarna care urmează aduce o nouă invazie gotică, dar și declanșarea, de către Gallienus, a unei ample contraofensive împotriva carpilor staționați în provincia Dacia²⁷. În anul 259 se declanșează rebeliunea lui Ingenuus și

23. Drinkwater 2008, p. 39

24. Drinkwater 2008, p. 39-40. Demnitatea de împărat va fi asumată de guvernatorul Moesiei Inferior, C. Vibius Trebonianus Gallus, care încheie pacea cu goții, permițându-le să păstreze prizonierii și prada și angajându-se să le plătească subsidii.

25. Gudea 2009, p. 85

26. Drinkwater 2008, p. 41

27. Drinkwater 2008, p. 42-43

Regalianus, guvernatori cu descendențe daco-romane de provincii dunărene (totuși, altele decât Dacia)²⁸, care va fi lichidată în 260 de generalul de cavalerie Aureolus, de asemenea de origine daco-romană, dar rămas deocamdată fidel lui Gallienus²⁹.

În scurta sa domnie, Regalianus, presupus descendent pe linie directă al ultimului rege dac Decebal, totodată (de această dată în mod cert) exponent al veritabilului partid politico-militar regional severian, va purta o campanie reușită împotriva sarmaților, care vor susține insistent tabăra imperială legitimă în lichidarea sa³⁰. În regiunea Dunării de Jos vor urma câțiva ani de turbulențe mai reduse, perioadă curmată în 267 de ofensiva vizigoților peste fluviu, în Moesia Inferior și Thracia³¹, pentru ca în primăvara lui 268, o amplă coaliție goto-carpo-herulă să se formeze la nordul Mării Negre și să perturbe din nou la cel mai înalt grad ținuturile dunărene și pontice ale Imperiului³². La cel mai înalt grad se încinge și lupta pentru supremația politico-militară în Imperiu: până atunci loial lui Gallienus, generalul daco-roman Aureolus se răscoală împotriva acestuia, dar este înfrânt și lichidat în bătălia din septembrie 269 de lângă Mediolanum, doar pentru ca anturajul lui Gallienus să-l execute și pe acesta și să-l proclame împărat pe un alt general de cavalerie, de asemenea originar din zona Dunării și foarte probabil partizan al lui Aureolus, M. Aurelius Claudius³³. Principala sarcină pe care o va avea de îndeplinit acesta va fi să contracareze ofensiva declanșată de goți, în asociere cu sciții, herulii și peucinii, în primăvara anului 269, și să pregătească – așa cum am arătat la începutul intervenției noastre – campania de recâștigare a controlului asupra provinciei Dacia Augusti.

Ne-am putea aștepta ca, pe durata acestei foarte belicoase generații pre-aureliene, în contextul în care o parte a teritoriului provincial devenise teatru de război, iar viața politico-economică a întregii macroregiuni fusese grav perturbată, starea de lucruri din Dacia nord-dunăreană să fie una de degradare generală și haos. Oarecum surprinzător, evenimentele intra-provinciale sugerează un cu totul alt tablou. Să exemplificăm. Cândva, puțin înainte de anul 248, orașul Romula, proaspăt fortificat din ordinul lui Filip Arabul, este ridicat la rangul de colonie³⁴; va urma, în 250, municipiul Septimium Apulensis³⁵. În 252, drumul imperial dintre Micia și Apulum este reabilitat³⁶, iar colonia Aurelia Apulensis primește titlul de Chrysopolis³⁷. În jurul anului 257, la Potaissa se finalizează construirea templului lui Deus Azizus³⁸ ș.a.m.d., nu în ultimul rând, până în același an (dacă nu cumva până în anul următor) continuă să funcționeze monetăria Dacia Felix. Semne că, în pofida unor importante pasaje de ocupație carpică (dacă nu cumva ar trebui să vedem în acestea un factor favorizant), provincia nord-dunăreană continua să înflorească, să se dezvolte.

28. Drinkwater 2008, p. 43-44, Benea 2013, p. 105. Este vorba de o singură insurecție, Regalianus preluând programul politic al lui Ingenuus după înfrângerea acestuia.

29. Drinkwater 2008, p. 44-45

30. Benea 2013, p. 105

31. Drinkwater 2008, p. 46-47

32. Southern 2001, p. 225

33. Drinkwater 2008, p. 47-48

34. Ardevan 1998, p. 32

35. Protase 2010, p. 62, Macrea 1969, p. 127-128

36. Bărbulescu 2010, p. 94

37. Protase 2010, p. 61-62

38. Găzdac 2010, pg. 53

Când, după preluarea tronului din toamna anului 270, împăratul Lucius Domitius Aurelianus (și el originar din regiunea Dunării de Jos, de substrat daco-moes), va iniția, din rațiuni care priveau întregul Imperiu și nu doar interesele regionale dunărene, o reformă administrativă menită să consolideze instituțional macrostatul imperial – reforma pe care o va duce la bun sfârșit Dioclețian și Prima Tetrarhie – el se va lovi în Dacia de o rezistență acerbă, venită din partea tuturor categoriilor social-politice importante: dacă ar fi să amintim doar grupurile de susținere ale insurecției mai sus amintitului Felicissimus, corăbieri, grăniceri, militari ai castrelor și daci (locuitori ai provinciei care nu dobândiseră cetățenia romană prin Constituția Antoniniană din 212), ”într-un număr impresionant, dintre care peste șapte mii au pierit în luptele cu trupele fidele împăratului” (cum spune Flavius Vopiscus în *Historia Augusta*³⁹. Dar, chiar și în condițiile în care s-a confruntat cu o mare parte a societății provinciale, asumându-și chiar titlul de *Dacicus Maximus* din 272⁴⁰, Aurelian nu abandonează Dacia, așa cum ne lasă să credem constructul istoriografic modern ”retragerea aureliană”. Ceea ce face el este să reorganizeze provincia, mutând capitala acesteia pe malul drept al Dunării, la Ratiaria, și păstrând poziții avansate până în inima bazinului carpatic, astfel încât să asigure deopotrivă o mai bună apărare în fața invaziilor barbare și un mai bun control al unei societăți provinciale din ce în ce mai emancipate politic și economic. Doar așa are sens titlul asumat de *Restitutor Patriae* cu care este onorat Aurelian în inscripția de la Callatis⁴¹ și, mai ales, doar așa se explică următorul secol și jumătate din istoria Daciei nord-dunărene, în care provincia traianică nu este nici înăuntrul, nici în afara frontierei imperiale, ci frontiera însăși.

Bibliografie selectivă:

Volume, sinteze:

Aleman 2000

Aleman, Agusti (ed.), *Sources of the Alans. A critical compilation*, Ed. Brill, Leiden/Boston/Kolln

Ardevan 1998

Ardevan, Radu, *Viața municipală în Dacia Romană*, Ed. Mirton, Timișoara

Benea 2013

Benea, Doina, *Istoria Banatului în antichitate*, Ed. Excelsior Art, Timișoara

Petolescu 2010

Petolescu, Constantin C., *Dacia, un mileniu de istorie*, Ed. Academiei Române, București

Ioniță 1982

Ioniță, Ion, *Din istoria și civilizația dacilor liberi – Dacii din spațiul est-carpatic în secolele II-IV e.n.*, Ed. Junimea, Iași

Macrea 1969

Macrea, Mihail, *Viața în Dacia Romană*, Ed. Științifică, București

39. Nistorescu 2017, p. 178

40. Bărbulescu 2010, p. 97, Petolescu 2010, p. 280

41. Bărbulescu 2010, p. 97

Nistorescu 2017

Nistorescu, Laurențiu, *Oglinzile Celuilalt. Barbaricum, între admirația romană și teamă*, Ed. Universității de Vest, Timișoara

Southern 2001

Southern, Pat, *The Roman Empire from Severus to Constantine*, Ed. Routledge, London/New York

Articole:

Bărbulescu 2010

Bărbulescu, Mihai, *Istoria politică*, în Protase, Dumitru, Suceveanu, Alexandru (ed.), "Istoria Românilor", vol. II "Daco-romani, romanici, alogeni", ediția a II-a, Ed. Enciclopedică, București, p. 73-98

Benea 2005

Benea, Doina, *Armata Daciei și campania din Orient a împăratului Gordian al III-lea*, în "Analele Banatului" SN, nr. XII-XIII/2004-2005, Ed. Muzeul Național de Istorie a Banatului, Timișoara, pg. 171-185

Campbell 2008

Campbell, Brian, *The Severan Dynasty*, în Bowman Alan K., Garnsey, Peter, Cameron, Averil (ed.), "The Cambridge Ancient History", vol XII "The Crisis of Empire A.D. 193-337", Ed. Cambridge University Press, Cambridge, p. 1-27

Drinkwater 2008

Drinkwater, John, *Maximinus to Diocletian and the "Crisis"*, în Bowman Alan K., Garnsey, Peter, Cameron, Averil (ed.), "The Cambridge Ancient History", vol XII "The Crisis of Empire A.D. 193-337", Ed. Cambridge University Press, Cambridge, p. 28-66

Dumitrașcu-Sfrengeu 2006

Dumitrașcu, Sever, Sfrengeu, Florin, *Relațiile interetnice în Dacia Occidentală în secolele IV-VI*, în Țiplic, Ioan Marian, Purece, Silviu Istrate (ed.), "Relații interetnice în spațiul românesc – Populații și grupuri etnice (II î.Hr.-V d.Hr.)", Ed. GR-DRI, Universitatea "Lucian Blaga" Sibiu – ICVPCTCE, Alba Iulia, pg. 195-218

Găzdac 2008

Găzdac, Cristian, Alföldy-Găzdac, Ágnes, *Managementul crizei monetare? Monedele "P M S COL VIM" și "PROVINCIA DACIA" în politica monetară romană a secolului III p. Chr.*, în "Ephemeris Napocensis" nr. 18/2008, Cluj-Napoca, pg. 93-130

Gudea 2009

Gudea, Nicolae, *Prăbușirea apărării romane de frontieră la Dunărea de Mijloc și de Jos după 378 cu privire specială la provincia Dacia Ripensis*, în "Revista Bistriței" nr. XXIII, Ed. Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud, Bistrița, pg. 85-103

Protase 2010

Protase, Dumitru, *Dacia Romană*, în Protase, Dumitru, Suceveanu, Alexandru (ed.), "Istoria Românilor", vol. II "Daco-romani, romanici, alogeni", ediția a II-a, Ed. Enciclopedică, București, pg. 35-72

Wilkes 2008

Wilkes, John, *Provinces and frontiers*, în "The Cambridge Ancient History", vol XII "The Crisis of Empire A.D. 193-337", Ed. Cambridge University Press, Cambridge, p. 212-268